

ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Після навали орд хана Батія в 40-х роках XIII ст. сучасні українські території опинилися у складі золотоординського утворення, котрим керували нащадки Чингісхана. Це призвело до появи нових економічних відносин, в першу чергу у торговельних взаємозв'язках між окремими регіонами.

После нашествия орд хана Батия в 40-х годах XIII в. современные украинские территории оказались в составе золотоординского объединения, которым руководили наследники Чингисхана. Это привело к появлению новых экономических отношений, в первую очередь в торговых контактах между отдельными регионами.

Авторитетний знавець золотоординського періоду М. Крамаровський стверджує, що власне такої держави як "Золота Орда" ніколи не існувало. Всі землі, завойовані військами Чингісхана та його нащадками від Жовтого моря на сході до Чорного й Адріатичного морів на заході належали його правлячому дому. Володіння Джучі – старшого сина цієї непересічної, але і жорстокої людини – отримали в руських літописах XVI ст якраз найменування Золотої Орди. Визначальною тенденцією розвитку улуса Джучі стало бажання проводити об'єднавчі процеси, котрі часто реалізувалися насильницькими методами. Почала формуватися нова етнополітична спільнота, яку нині називають золотоординською.

Традиційно русько-ординські стосунки трактуються як однозначні й такі, що мають чисто негативне значення в плані соціально-економічного й культурного розвитку. У зв'язку з тим, що протягом багатьох десятиліть монголо-татарська навала розглядалася більшою частиною археологів як верхній хронологічний рубіж, то такий "апокаліптичний" погляд на події середини XIII ст сприймався як начебто об'єктивний. Та дослідження останніх років, коли значна увага почала приділятися пізньосередньовічним пам'яткам, змусили по-іншому дивитися на зміни тих часів, їх складність та неоднозначність.

Говорячи про протистояння Русі (спочатку Київської, а пізніше Галицько-Волинської й Московської) і Орди, світів християнства та ісламу, слід мати на увазі, що в історичній перспективі найбільш надійні маркери їх уособленості виявляються хисткими, рухливими. Середньовічні суспільства в один і той же час мали потяг і до самоізоляції, і до своєрідного (середньовічного) універсалізму. Прийняття золотоординськими ханами ісламу перенесло проблему "Русь і Схід" в досить чіткий віросповідальний контекст протистояння християнства та мусульманства. Але не дивлячись на віросповідальну різницю християнська й мусульманська цивілізації не мали чітких постійних кордонів. Існували й обширні зони, в межах котрих

побутували синкретичні культурні феномени, де простежується взаємовплив [1,190].

Та при цьому не можна забувати й про економічний бік питання. "Хто заробляє, гроші до вподоби Аллаху" – такий вислів, досить популярний в мусульманському світі, навіть приписується самому Пророку. Протягом кількох століть зі Сходу в Європу в обмін на сировину йшли предмети розкошу й технічні новинки, поняття банківської справи та наукові ідеї, що свідчили про культурні і економічні переваги Сходу над Заходом і які не змогли применшити успіхи реконквісти й хрестових походів. Та після XIII ст. глобальна ситуація починає змінюватися на користь Європи, що було викликано цілим рядом причин (ріст міст, розвиток ремесла і торгівлі і т. д.) [2,4–6].

Але в монгольському середовищі ситуація була дещо іншою, ніж в усьому східному світі в цілому. До початку завойовницьких походів і утворення імперії Чингісхана міст тут не було взагалі, а маси населення залишалися так би мовити "чистими" кочовиками. Монгольські міста починають з'являтися лише після створення згаданої імперії, до складу якої увійшло багато кочових та осілих народів. Спроба пояснити появу урбаністичних центрів у монгольському середовищі впливом осілих народів-сусідів не знаходить підтвердження. Такий вплив можливий лише в місцях безпосереднього стикування кочівницького й землеробського населення, тобто на самих окраїнах їх розселення. А власне монгольські міста з'явилися в самому центрі степів, часто за багато днів шляху від районів традиційно розвинутого містобудування. Тобто, причини їх появи слід шукати в надрах самого кочівницького суспільства, у змінах політичної та економічної структури їх буття.

Нові монгольські міста з'являються в степах навіть всупереч тому, що значна частина кочової аристократії виступала не лише проти осілого життя, але й за знищення усіх міст в завойованих країнах з метою перетворення зайнятих ними площ під пасовиська для худоби. До прибічників цієї ідеї належав і сам Чингісхан. Однак після його смерті – смерті засновника імперії – переміг інший напрямок, основна політична лінія якого була зконцентрована у зверненні до його сина Угедея: "Хоча Ви отримали Піднебесну сидячи на коні, не можна управляти нею, сидячи на коні!". Тобто, однією з найбільш важливих причин появи міст у монголів (і, зокрема, у золотоординців) стала гостра необхідність адміністративної організації та упорядкування політичного управління на завойованих вихідцями зі Сходу землях [4,72-73].

Що стосується Чингісхана, ("геніального дикуну", за висловом Г. Вернадського) – то його було обрано каганом всього монгольського народу на курултаї (зборах усіх старійшин) в 1206 р. Талановитий і агресивний лідер перш за все спрямував свої військові сили на схід

монгольського світу – в Китай (Цзінську державу в його північному регіоні). Пекін було взято в 1215 р.

Тривала китайська війна мала велике значення для самого Чінгісхана в тому плані, що зіткнула його з китайськими діячами старої державної культури й адміністративних традицій. Монгольський лідер створив цілі китайські корпуси у складі своїх армій. Але все ж, мабуть, найбільше значення для нього мала та обставина, що після взяття Пекіна серед наближених до нього виявився один з нациддатніших державних діячів тієї епохи Елу-Чуцай – поет і вчений (астролог), який мав унікальні організаторські здібності. Якщо Чінгісхан створив військову організацію Монгольської імперії, то Елу-Чуцай створив її адміністративний механізм (він вважав, що так вдалося більше зберегти з китайського культурного спадку, ніж якщо протистояти войовничим монголам).

Після того відбулися походи в Середню Азію, Вользьку Булгарію, Русь і країни Західної Європи. Приблизно в ті часи східні монгольські армії завершили завоювання північної частини Китаю, а південні формування оволоділи Закавказзям, а також Половецьким степом. Монгольська імперія в середині XIII ст. охопила, таким чином, обширні простори – від Тихого океану до Адріатичного моря. Простір, зайнятий монгольською імперією, майже співпадав з територією Євразії взагалі [3,97–103]. Його ще називають "Pax Mongolica" – "Монгольський світ"[6,66].

Зазначені події стали військово-політичним фактором у розвитку старих міжрегіональних процесів, що розпочалися ще після розселення в неолітичну добу значних людських колективів на просторах Євразії (доба бронзи, ранній залізний вік і т. д.). Фактично весь подальший рух по цьому, тепер вже міграційно-транспортному коридору, що відбувався від скіфської епохи до часів монгольських завоювань, проходив за однією й тією ж в різній мірі стратегічно відпрацьованою схемою. Існували обмінно-транспортні шляхи, прокладені із заходу на схід (і в зворотньому напрямку), але з великою кількістю відхилень, котрі використовувалися у відносно постійних культурних контактах населення, що проживало на різних територіях. Періодично ці ж шляхи ставали шляхами завоювань, що здійснювалися значними масами кінного напівкочового або ж кочового населення, яке, проходячи важкі й вузькі ділянки цих доріг, потім широким віялом охоплювало грандіозні за площами ареали і, спочатку пограбувавши їх населення, пізніше осідало в цих регіонах і часто ставало частиною місцевої популяції [4,107–108].

Сліди перебування переселенців зі Сходу в часи існування Монгольської імперії в її західному, золотоординському варіанті зафіксовані й на сучасних українських теренах – Кіровоградщині, Запоріжжі, Полтавщині.

Але слід звернути увагу і на те, до якої стадії розвитку належить як сам улус Чінгісхана, так і його наступники – держава Юань і Золота Орда. На

сучасному етапі досліджень їх аргументовано вважають до так званих «кочовими імперіями» другої моделі. Суть її була у тому, що кочова і осіла підсистема складала єдиний політичний організм, проте зберігали різні соціально-політичні структури. Основою експлуатації являлось данництво. Кочова аристократія, ставши правлячим класом в поліетнічній державі, як правило, звільнялася від безпосереднього управління завойованими територіями, залишаючи там старий бюрократичний апарат. Внаслідок цього експлуатація землеробів і городян, навіть якщо й набувала надзорських форм, не торкалася економічного фундаменту осілого суспільства і не інтегрувала його з номадами в єдину структуру. Останні, являючись гегемоном у політичній сфері, в соціально-економічному розвитку відставали від завойованих. Стосунки між аристократією і простими номадами іноді могли набувати ранньокласового характеру. Джерела повідомляють про різноманітні податки і повинності, якими обкладалися прості кочовики. Це і податок з худоби, зобов'язання брати участь у полюванні ханів та військових походах, і необхідність нести поштову службу, пасти суспільні (державні) отари тощо [5,8].

Повертаючись до конкретних зв'язків між східними та західними регіонами євразійського материка, обов'язково треба виділити один сюжет – функціонування так званого Великого Шовкового шляху, котрий почав використовуватися від берегів Тихого океану в європейському напрямі ще з першої половини II ст. до н. е. Слід нагадати, що це узагальнююча назва великої кількості торговельних караванних доріг, котрі зв'язували Китай і Передню Азію з Європою. Назва "шовковий", звичайно, умовна, так як по цьому шляху йшла торгівля не лише шовком, але й іншими товарами. Більшість купців не проходили весь згаданий шлях. Вони віддавали перевагу обміну товарами через певний просторовий проміжок магістралі. Конкретні маршрути не витримувалися із століття в століття, – вони змінювалися в залежності від різних обставин, в першу чергу від військової ситуації в регіоні. Зокрема в XIII ст., у зв'язку із формуванням імперії Чінгісхана, основна магістраль пересунулася в північному напрямку – каравани в більшості випадків ішли через Монголію та Сибір [8,70–76]. Виростає і роль морських доріг. Цікаво, що арабський автор Абу-л-Фіда, який збирав інформацію для своєї географічної праці в першій третині XIV ст., зазначає, що більшість населення Судака в Криму складала мусульмани. Тюрськими містами називає також Херсон і Керч.

Для прокладання суходольних маршрутів враховувалося багато факторів: рельєф місцевості, запаси води і кормів для коней та верблюдів, певна віддаленість від державних кордонів. Правда, для просторів Монгольської імперії останній фактор не був актуальним. Слід наголосити, що ця протяжна торговельна магістраль лише в районі Центральної Азії була вузькою та єдиною. Далі вона дробилася на безліч гілок, які "розбігалися" до

конкретних міст і країн. З одного боку, вони закінчувалися біля берегів Ірландії та норвежських фіордів, в Португалії та Данії, в Суздалі й поблизу Уральських гір, а з іншого – тяглися до Японії, до Індонезії, Цейлону і Філіпін. Однією з таких гілок був шлях із Булгара в Київ і далі на захід до верхньодунайського Регенсбурга. Безпосередні польові дослідження на цьому шляху дозволили до певної міри відтворити сам механізм його функціонування в часи Київської Русі, що має не лише конкретне вузькохронологічне значення, а і є важливим для вивчення всієї проблеми в цілому як центральноукраїнського регіону, так і всієї середньовічної України [7].

Закінчуючи розгляд порушеного питання, слід констатувати, що відносно нетривалий період золотоординського панування на землях Центральної України не призвів до входження місцевого населення в нову етнополітичну спільноту на чолі з монголами. Але соціально-економічна специфіка цього утворення східних завойовників все ж певною мірою впливала на розвиток даної території.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Беляев Л. А., Чернецов А. В. Древняя Русь и Восток: проблемы и перспективы изучения. // Евразия. Этнокультурное взаимодействие и исторические судьбы. – М., 2004. – С. 188-191.
2. Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока (УП-середина XIII в.). Социально-экономические отношения. – М., 1984. – 344 с.
3. Вернадский Г. В. Начертание русской истории. – СПб-6, 2000. – 318 с.
4. Егоров Вадим. Сарай, Сарайчик, Бахчисарай... // Родина, 1997, № 3-4. - С. 72-76.
5. Крадин М. М. Проблемы формационной характеристики кочевых суспільств. // Археология, 1992, № 2. – С. 3-12.
6. Крамаровский Марк. Великая Орда Златая. // Родина, 2003, № 11. – С.66-74.
7. Моця А. П., Халиков А. Х. Булгар – Киев. Пути – связи – судьбы. – К., 1977. – 192 с.
8. Радкевич В. А. Великий Шелковый путь. – М., 1990. – 239 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Рафальський Олег Олександрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, завідувач кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Андрій Федорук (Чернівці)

РОЛЬ ДЕРЖАВ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КРИМУ В РОЗПОВСЮДЖЕННІ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ НА РУСІ У XIV ст.

У статті на основі писемних та археологічних джерел зроблена спроба визначити роль держав середньовічного Криму в поширенні вогнепальної зброї в землях Північно-Східної і Південно-Західної Русі у XIV ст.

В статті на основі письмових та археологічних джерел зроблена спроба визначити роль держав середньовічного Криму в поширенні вогнепальної зброї в землях Північно-Східної і Південно-Західної Русі у XIV ст.

Поява і розвиток вогнепальної зброї стали одним з найважливіших поворотних моментів у світовій історії військового мистецтва. Вогнепальна зброя, внесла докорінні зміни як в будівництво стаціонарних фортифікаційних споруд, так і в еволюцію загальновійськової тактики. Тому не випадково питання про виникнення «огненного боя» на Русі вже давно привертає увагу багатьох дослідників.

Незважаючи на обмеження повідомлень в писемних джерелах, дата першого бойового застосування вогнепальної артилерії в руських землях не викликає особливих сумнівів. Це відбулося у 80-х роках XIVст. Значно складнішим залишається питання, пов'язане з шляхами початкового проникнення вогнепальної зброї на Русь. В науковій літературі висловлювалися різні версії з цього приводу, внаслідок чого вирішення питання про шляхи потрапляння вогнепальної зброї в різні частини Русі призвело до зіткнення поглядів прибічників так званого «західного» та «східного» напрямків. Однак, проаналізувавши зміст цих дискусій, можна цілком погодитися з думкою В.Б.Вілінбахова і А.М.Кирпичникова, що «сам процес розвитку нової зброї не можна зводити до впливу якоїсь однієї країни Заходу або Сходу» [4, 249]. Проте можна приблизно визначити найбільш імовірні шляхи проникнення вогнепальної зброї на землі Русі.

Зокрема, згадані дослідники зазначають як один з можливих шляхів «із грецько-середземноморських центрів, швидше за все через Крим» [4, 250]. Однак, деякі фахівці, які обстоюють точку зору про проникнення вогнепальної зброї на Русь зі сходу, скептично ставилися до наведеної версії. Зокрема, В.В.Мавродін писав, що «зовсім не має необхідності будувати складну схему поширення вогнепальної зброї в Східній Європі через Крим, точніше кримських татар, які запозичили її від генуезців» [16,72]. Невідомо, на чому ґрунтував свою думку відомий радянський вчений, проте вона викликає заперечення.¹

¹ Навряд чи можна вважати кримських татар посередниками в передачі вогнепальної зброї на Русь. Татари самі в плані використання цієї зброї тривалий час відставали від своїх європейських сусідів. Вогнепальна